

تجربیات جمهوری اسلامی ایران در زمینه دیپلماسی کنترل تسلیحات بیولوژیک

سید احمد میرزایی^۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۰/۰۲/۱۰

تاریخ تأیید مقاله: ۱۳۹۰/۰۳/۲۲

صفحات مقاله: ۱۰۲ - ۷۳

چکیده:

کنوانسیون منع توسعه، تولید و انباشت سلاح‌های بیولوژیک و توکسینی و انهدام آنها که به طور خلاصه از آن به عنوان کنوانسیون بیولوژیک یاد می‌شود، فاقد سیستم نظارتی است. جهت تدوین چنین نظامی دولت‌های عضو کنوانسیون طی ۷ سال (بین سال‌های ۱۳۷۳ تا ۱۳۸۰) مذاکرات گسترده‌ای در ژنو به عمل آوردند که به نام مذاکرات گروه موقت یا *Ad Hoc Group* معروف است. نمایندگان جمهوری اسلامی ایران با در دست داشتن دستورالعمل مشخص از اعضای کلیدی در این مذاکرات بودند و به تدریج در رابطه با مذاکرات بین‌المللی خلع سلاح بیولوژیک که از آن به عنوان دیپلماسی کنترل تسلیحات بیولوژیک یاد می‌شود تجربیاتی به دست آوردند. تدوین این تجربیات ضمن این که نشان‌دهنده تلاش‌های کشور در این زمینه است، برای سایر کسانی که در زمینه دیپلماسی خلع سلاح فعالیت می‌کنند مفید و قابل استفاده خواهد بود.

* * * * *

واژگان کلیدی

کنوانسیون بیولوژیک^۲، کنفرانس بازنگری بیولوژیک^۳، گروه موقت بیولوژیک^۴، دیپلماسی خلع سلاح^۵.

۱- دکتری محیط زیست و استادیار دانشگاه مالک اشتر.

2- BWC

3- BWC Review Conference

4- Ad hoc Group

5- disarmament diplomacy

مقدمه

به‌کارگیری عوامل بیولوژیک در زمان‌های بسیار دور علیه دشمنان به صورت آلوده کردن مواد غذایی و یا آب با زهر و یا حداکثر انداختن اجساد انسان‌ها یا حیوانات بیمار در محل مسکونی یا چاه آب بوده است (میرزایی، ۱۳۷۹). اولین مورد به‌کارگیری عالمانه از عوامل بیولوژیک به صورت توزیع پتوهای آلوده به آبله توسط انگلستان در سال ۱۷۶۳ علیه سرخ پوستان آمریکا صورت گرفته است (میرزایی، ۱۳۷۳). هرچند در سال‌های ۱۸۹۹ و ۱۹۰۱ طی کنفرانس‌هایی در لاهه کاربرد این عوامل در جنگ‌ها در سطح محدودی تحریم شد، لیکن با توجه به شواهدی از به‌کارگیری عوامل بیولوژیک توسط آلمان‌ها در ۱۹۱۵، پس از جنگ جهانی اول در این رابطه اولین هنجار بین‌المللی یعنی پروتکل ۱۹۲۵ تروین شد. پس از آن تلاش‌های دیگری مانند تروین کنوانسیون بیولوژیک (۱۹۷۲) و تروین پروتکل الحاقی آن (۱۹۹۲-۲۰۰۱) برای از رده خارج کردن این تسلیحات به عمل آمد.

مذاکرات بین‌المللی در زمینه‌ی خلع سلاح تحت عنوان دیپلماسی خلع سلاح^۱ شناخته می‌شود. این مذاکرات برای نظارت، محدود کردن، ممنوع کردن و یا تخریب برخی از تسلیحات مانند تسلیحات کشتار جمعی (شیمیایی، بیولوژیک و هسته‌ای) و یا تسلیحاتی که از جنبه‌ی انسان‌دوستانه دارای تأثیرات غیرقابل کنترل می‌باشند، به عمل می‌آید. در این مذاکرات معمولاً دو جنبه‌ی ترغیبی^۲ (ماده قانون‌های مثبت برای بهره‌برداری‌های صلح‌آمیز جهت ترغیب دولت‌ها به پیوستن به این معاهدات) و مقرراتی^۳ (مقررات بازدارنده در خصوص جلوگیری از تولید و بهره‌برداری از این تسلیحات) با هم تحت توجه قرار می‌گیرند. جمهوری اسلامی ایران قبل از انقلاب در این مذاکرات کاملاً منفعل عمل می‌کرد. پس از انقلاب نخستین مذاکرات خلع سلاحی که جمهوری اسلامی ایران در آن به شدت فعال بود مذاکرات مربوط به کنوانسیون خلع سلاح شیمیایی (در سال‌های ۱۳۶۴ تا ۱۳۷۰) سپس در زمینه‌ی خلع سلاح بیولوژیک بود.

1- disarmament diplomacy

2- promotional

3- regulatory

هدف از این تحقیق، تدوین این تجربیات به منظور به‌کارگیری آن در مذاکرات بعدی خلع سلاح و به طور اخص مذاکرات خلع سلاح بیولوژیک است.

از آنجا که نگارنده در طی دو دهه در مباحث مربوط به پروتکل الحاقی بیولوژیک و سایر جلسات مربوط به کنوانسیون بیولوژیک همراه با دستگاه دیپلماسی شرکت داشت، از این رو، تلاش‌های جمهوری اسلامی ایران در زمینه دیپلماسی خلع سلاح بیولوژیک را به خصوص در مقطع مذاکرات پروتکل آن به رشته‌ی تحریر در می‌آورد. شایان ذکر است که مواضع اعلام شده از طرف نمایندگان جمهوری اسلامی ایران، قبل از هر اجلاس در جلسات تخصصی (سیاسی - علمی) مورد کنکاش قرار گرفته و نهایتاً به تأیید مراجع ذی‌ربط می‌رسیده است. خطوط کلی نمایندگان جمهوری اسلامی ایران در این مذاکرات این بود که ضمن نشان دادن پایبندی به تعهدات کنوانسیون، سعی در بهره‌برداری حداکثری از مواد ترغیبی کنوانسیون گردد و توازن در خصوص مواد مقرراتی از جمله قانون‌مند کردن تعهدات و جلوگیری از گسترش آنها برقرار نماید. همچنین چنان‌که قرار بر تدوین پروتکل اجرایی باشد، این پروتکل غیر تبعیض‌آمیز و با حداقل مداخله در امور داخلی کشور باشد. این مقاله در صدد است که نشان دهد این خطوط کلی چگونه به مرحله اجرا درآمده است.

تاریخچه هنجارهای مهم بیولوژیک

پروتکل ۱۹۲۵ ژنو

نخستین معاهده‌ی بین‌المللی درباره‌ی ممنوعیت به‌کارگیری سلاح بیولوژیک پس از جنگ جهانی اول تحت عنوان «پروتکل ممنوعیت به‌کارگیری در جنگ از عوامل خفه‌کننده، سمی یا سایر گازها و روش‌های جنگی باکتریولوژیک»^۱ معروف به پروتکل ۱۹۲۵ ژنو در ۱۷ ژوئن ۱۹۲۵ (خرداد ۱۳۰۴) در ژنو به تصویب رسید. این پروتکل بر ممنوعیت به‌کارگیری سلاح‌های شیمیایی و بیولوژیک هر دو تأکید دارد.

1- Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or other Gases and of Bacteriological Methods of Warfare.

کشور ایران از جمله کشورهایی بود که در ۵ نوامبر ۱۹۲۹ بدون هیچ توضیح یا حق تحفظ به آن پیوست. در پروتکل ۱۹۲۵ ژنو درباره‌ی سلاح‌های بیولوژیک تنها تعهدی که برای کشورهای عضو آن متصور گردیده بود، عدم به‌کارگیری عوامل باکتریولوژیک در جنگ بود و شامل منع تولید و ذخیره‌سازی نمی‌شد. بنابراین، دست همه برای تولید و ذخیره‌ی آنها و نیز به‌کارگیری در غیر جنگ مثلاً زمان صلح یا به صورت تروریستی باز بود و برخی دست به تولید و ذخیره‌سازی این عوامل زدند (به عنوان مثال تولید سلاح‌های بیولوژیک و به کارگیری علیه اسرای چینی توسط ژاپن (همان) در سال‌های ۱۹۴۴-۱۹۴۰، تولید و ذخیره‌ی سلاح‌های بیولوژیک توسط آمریکا (MacFarland, 1986: 107) در طی سال‌های ۱۹۷۲-۱۹۴۰ و نیز تولید و آزمایش سلاح‌های بیولوژیک توسط انگلستان (Ibid: 121) طی جنگ جهانی اول و به کارگیری سلاح بیولوژیک توسط رژیم اشغالگر قدس علیه فلسطینی‌ها (Zanders, 1999)).

کنوانسیون ۱۹۷۲

به سبب این‌که تولید سلاح بیولوژیک چندان مشکل نبود، نگرانی از گسترش تولید این سلاح به وجود آمد. همچنین با توجه به این‌که شوروی در طول جنگ سرد از نظر سلاح‌های بیولوژیک نسبت به بلوک غرب برتری داشت؛ از این رو، آمریکا به فکر چاره افتاد. دولت آمریکا به توصیه‌ی کیسینجر در نوامبر ۱۹۶۹ اعلام نمود که تولید این سلاح‌ها را متوقف و ذخایر خود را نابود می‌کند (میرزایی، ۱۳۷۴) و خواستار تصویب کنوانسیون منع تولید و انباشت سلاح‌های بیولوژیک^۱ گردید. برژنف نیز در تابستان ۱۹۷۲ با آن موافقت کرد و با حمایت ۲۰ کشور این کنوانسیون از سال ۱۹۷۵ برای دولت‌های عضو لازم‌الاجرا شد. کشور ایران نیز در تاریخ ۱۳۵۱/۱۲/۶ آن را به تصویب مجلس شورای ملی وقت رساند.

کنوانسیون ۱۹۷۲ نیز دارای معایبی است، از جمله این‌که:

(۱) هیچ مکانیزمی برای راستی‌آزمایی آن وجود ندارد.

1- Convention on the prohibitions of the development, production and stockpiling of Bacteriological and toxin weapons and on their destruction

۲) در تعاریف ابهام وجود دارد از جمله مرز بین فعالیت صلح جویانه و غیر صلح جویانه مشخص نیست.

آمریکا از همین ضعف استفاده کرد. سازمان سیا (Karamessines, 1975) و بخش نظامی آمریکا به بهانه‌ی حفاظت و دفاع بیولوژیک^۱ دست به توسعه‌ی این سلاح‌ها زدند. آخرین نمونه‌ی آن که توسط فدراسیون دانشمندان آمریکایی^۲ در پائیز ۲۰۰۱ افشا شد، این بود که آمریکا به بهانه‌ی مقابله با بیوتروریسم، سلاح بیولوژیک ساخته است و استدلال می‌کند این سلاح را برای این ساخته تا کارکرد آن را در صورت حمله به آمریکا آزمایش کند! (Wheelis & Dando, 2003)

۳) هر چند ماده‌ی ده (X) کنوانسیون^۳ به همکاری بین‌المللی به عنوان «تعهد» کشورهای عضو تأکید می‌کند، ولی در عین حال دولت‌های غربی به بهانه‌ی جلوگیری از اشاعه (به استناد ماده‌ی سه (III) کنوانسیون)^۴ به صراحت این تعهد را نقض می‌کنند.

1- Biodefence

2- FAS(Federation of American Scientists)

۳- ماده‌ی ده (X) کنوانسیون بیولوژیک می‌گوید: «۱- دولت‌های عضو کنوانسیون حاضر متعهد می‌شوند مبادله هر چه سریعتر تجهیزات و مواد و اطلاعات علمی و فنی مربوط به استفاده از عوامل باکتریولوژیک (بیولوژیک) و توکسینی به منظورهای صلح جویانه را تسهیل نمایند و نیز حق دارند در این مبادله شرکت کنند. اعضای کنوانسیون حاضر همچنین در صورت امکان به توسعه بیشتر کشفیات علمی در زمینه باکتریولوژی (بیولوژی) و استفاده از آنها برای جلوگیری از بیماری‌ها یا برای مقاصد صلح جویانه دیگر منفرداً یا با مشارکت دولت‌های دیگر یا سازمان‌های بین‌المللی کمک خواهند نمود.

۲- کنوانسیون حاضر به نحوی اجرا خواهد گردید که در راه توسعه‌ی اقتصادی و فناورانه‌ی دولت‌های عضو کنوانسیون یا همکاری بین‌المللی در زمینه‌ی فعالیت‌های صلح جویانه باکتریولوژیک (بیولوژیک) از جمله مبادله تولید عوامل باکتریولوژیک (بیولوژیک) و توکسینی برای مقاصد صلح جویانه طبق مقررات کنوانسیون حاضر مانعی ایجاد ننماید.»

۴- ماده‌ی سه می‌گوید: «هر یک از کشورهای عضو این کنوانسیون متعهد می‌شود هیچ یک از عوامل، توکسین‌ها، سلاح‌ها، تجهیزات و وسایل انتقال مذکور در ماده‌ی ۱ این کنوانسیون را مستقیماً یا به طور غیرمستقیم به هیچکس منتقل نساخته و هیچ دولت یا گروهی از دول یا سازمان بین‌المللی را در تولید و اکتساب عوامل، توکسین‌ها، سلاح‌ها، تجهیزات یا وسایل انتقال مذکور به هر نحو که باشد کمک یا تشویق یا وادار ننماید.»

کنفرانس‌های بازنگری کنوانسیون بیولوژیک

کنفرانس بازنگری اول، دوم و سوم

بر اساس ماده‌ی ۱۲ کنوانسیون، کشورهای عضو هر ۵ سال یک‌بار با توجه به پیشرفت‌های جدید، می‌توانند اقدام به بازنگری کنوانسیون نمایند. کنفرانس بازنگری اول در تاریخ مارس ۱۹۸۰ (اسفند ۱۳۵۸) و کنفرانس بازنگری دوم در تاریخ سپتامبر ۸۶ (۱۹ شهریور ۱۳۶۵) تشکیل شد. بین اجلاس بازنگری دوم و سوم نرُم‌هایی به نام اقدامات اطمینان‌ساز^۱ از جمله تبادل اطلاعات درباره‌ی محل‌های تحقیقاتی و آزمایشگاه‌های دارای ایمنی بالا و نیز تحقیقات بیولوژیک و تبادل اطلاعات درباره‌ی شیوع بیماری‌های غیرمعمول تهیه شد و در کنفرانس بازنگری سوم تصویب گردید. (میرزایی، ۱۳۷۴)

موضوع مورد بحث مهم در اجلاس بازنگری سوم (۹ تا ۲۷ سپتامبر ۱۹۹۱؛ ۱۸ شهریور تا ۵ مهر ۱۳۷۰)، «بررسی رژیم بازرسی» بود که به جلسات متخصصان معروف به «ورکس»، واگذار گردید. در دستورالعملی که برای این جلسات تعیین شد از جمله گفته شد که جلسات ورکس بایستی تأثیرات رژیم بازرسی بر همکاری‌های علمی، صنعتی و تجاری فعالیت‌های صلح‌آمیز و نیز تأثیر آن بر حفظ اطلاعات محرمانه تجاری را بررسی نماید. این بخش از دستورالعمل، بعداً مورد توجه تعدادی از دولت‌های عضو از جمله جمهوری اسلامی ایران قرار گرفت.

جلسات «ورکس»

در کنفرانس بازنگری سوم مصوب شد که یک گروه کوتاه مدت از «متخصصین دولتی» جلساتی به نام «ورکس»^۲ تشکیل دهند تا از جمله اقدامات احتمالی «راستی‌آزمایی» را از نظر علمی و فنی «شناسایی» و «بررسی» کنند. این جلسات شامل چهار جلسه باهدف شناسایی اقدامات راستی‌آزمایی بود. نتیجه جلسات ورکس شناسایی بیست و یک اقدام حول محور روش‌های ممکن

1- (CBM)Confidence Building Measures

2- Ad Hoc Group of Governmental Experts to Identity and Examine Potentially Verification Measures from a Scientific and Technical Standpoint (VEREX)

برای بازرسی از تأسیسات بیولوژیک بود، سپس نتیجه‌ی کار ورکس در کنفرانس ویژه^۱ (۱۹ تا ۳۰ سپتامبر ۱۹۹۴) بررسی گردید.

نقش جمهوری اسلامی ایران در مذاکرات

نقش جمهوری اسلامی ایران در مذاکرات ورکس

در مذاکرات تدوین کنوانسیون و کنفرانس‌های بازنگری اول تاسوم نقش ایران ناچیز و یا کم‌رنگ بود. از مذاکرات ورکس به بعد، جمهوری اسلامی ایران به عنوان یک بازیگر اصلی وارد دیپلماسی خلع سلاح بیولوژیک شد. نتیجه‌ی این مذاکرات که توسط متخصصان دولتی انجام می‌شد، برای تصمیم‌گیری به کنفرانس ویژه منعکس شد. در کنفرانس ویژه نیز ایران از بازیگران اصلی بود. (لیتل وود در کتاب «کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیک- یک انقلاب شکست خورده» (Little wood, 2005: 54) می‌گوید «در کنفرانس ویژه که در حقیقت سرنوشت آینده و جهت‌گیری کنوانسیون بیولوژیک را رقم می‌زد، کشورهای آمریکا، روسیه، چین، هند و ایران به عنوان کشورهای حداقل‌گرا از یک طرف و کشورهای اروپایی، استرالیا، نیوزیلند و کانادا به عنوان کشورهای طالب اصلاحات [در مورد آینده‌ی کنوانسیون بیولوژیک] از طرف دیگر بازیگران اصلی بودند. سایر کشورها بازیگر دست دوم محسوب می‌شدند.» نقش جمهوری اسلامی ایران در مذاکرات ورکس ابتدا با بزرگ‌نمایی دستورالعمل کنفرانس بازنگری سوم، بسیار برجسته شد.

جمهوری اسلامی ایران در این اجلاس علاوه بر اتخاذ مواضع مستقل، توانست گروه «نم» را فعال کند و با کمک هم مقالاتی را ارائه نماید که گروه غرب را به چالش بکشاند. از این رو، چین هم وارد جرگه «نم» شد و مقالاتی با هدایت ایران به نام «جنبش عدم تعهد و سایر کشورهای در حال توسعه» صادر شد.

در قالب جنبش عدم تعهد نیز موضوعی از جمله در خصوص مخالفت با راستی‌آزمایی مداخله‌جویانه^۲ اتخاذ نمود. آمریکا نیز این موضع را داشت. شایان ذکر است که علی‌رغم اختلافات

1- Special Conference

2- intrusive

اصولی جمهوری اسلامی ایران با مواضع آمریکا، در کنوانسیون بیولوژیک در برخی از مواضع از جمله اولویت منافع ملی و به گفته «لیتل وود» اتخاذ مواضع حداقل مداخلات بین‌المللی دو کشور با یکدیگر اشتراک نظر داشتند (Ibid).

با توجه به موارد پیش گفته، ایران در کمیسیون خلع سلاح سازمان ملل اعلام کرد: «جنبش عدم تعهد با سیستم راستی‌آزمایی مداخله‌جویانه و هرگونه سیستم راستی‌آزمایی جدید بدون تضمین واقعی در مورد تعهدات مربوط به حذف محدودیت‌ها [تجاری] و انتقال مواد و فناوری مربوطه از طرف کشورهای تولیدکننده، نمی‌تواند موافقت نماید.» (Ibid: 189-193).

نقش جمهوری اسلامی ایران در کنفرانس ویژه

جمهوری اسلامی ایران در کنفرانس ویژه به شدت فعال بود تا اولاً بتواند از تصویب یک سیستم راستی‌آزمایی مداخله‌جویانه جلوگیری نماید، ثانیاً حتماً موضوع همکاری صلح‌آمیز هر چه بیشتر پررنگ‌تر شود و گروه‌های موازی کنوانسیون مانند گروه استرالیا را که در صدد کنترل صادرات است، حذف نماید و ثالثاً سازمان آینده‌ی کنوانسیون تا حد ممکن کم‌رنگ شود.

در کنفرانس ویژه، ایران اعلام نمود: «سیستم راستی‌آزمایی از مسیر اولیه فاصله گرفته است. نگرانی امنیتی منطقه‌ای [منظور رژیم اشغالگر قدس است]، همکاری صلح‌آمیز، وضعیت حقوقی پروتکل بیولوژیک و عدم ضرورت سازمان آینده همه باید مد نظر قرار گیرد.

با توجه به این که آمریکا و چین نیز در کنفرانس ویژه با سیستم راستی‌آزمایی موافق نبودند، لیتنبرگ نتیجه گرفت: «بسیاری از کشورها و بالاتر از همه ایران، می‌خواستند که چنین چیزی اتفاق نیفتد! چین، ایران و هند نمی‌خواستند به صورت علنی مخالف اقدامات خلع سلاح تلقی شوند، بنابراین، تحت پوشش جنبش عدم تعهد موضع گرفتند به نحوی که جنبش عدم تعهد اعلام نمود از تقویت نیم‌بند کنوانسیون - یعنی تکیه کردن روی موضوع پای‌بندی و عدم توجه به ماده‌ی X^۱ راضی

نیست (Leitengerg: 67).

۱- ماده‌ی ده (X) کنوانسیون در خصوص تعهد کشورهای عضو به ایجاد تسهیلات در خصوص تبادل تجهیزات، مواد و اطلاعات علمی و فنی برای استفاده صلح‌آمیز از عوامل بیولوژیک و همچنین تعهد به عدم ممانعت از توسعه‌ی اقتصادی و فنی کشورهای عضو است.

نهایتاً این مبارزه باعث شد که دستورالعمل اولیه‌ای که برای «گروه موقت» تهیه شده بود، رد شود چون به نگرانی‌های جنبش عدم تعهد یعنی همکاری‌های صلح‌آمیز و نگرانی‌های عدم اشاعه اشاره‌ای نشده بود. نفوذ چین و ایران و هند به خوبی در دستورالعمل نهایی گروه موقت مشاهده می‌شود، به طوری که نتیجه‌ی نهایی شبیه مقاله کاری این سه کشور بود (Ibid).

کنفرانس بازنگری چهارم (۲۵ نوامبر تا ۱۴ دسامبر ۱۹۹۶)

۱) اصلاح کنوانسیون: در راستای سیاست توجه به هدف اصلی کنوانسیون یعنی جلوگیری از به‌کارگیری سلاح‌های کشتار جمعی و ممانعت از پرداختن به موضوع «عدم اشاعه» به جای «خلع سلاح» و نظر به این که عنوان و ماده‌ی ۱ کنوانسیون بیولوژیک «کنوانسیون منع تولید، توسعه و ذخیره‌ی سلاح‌های بیولوژیک و توکسینی و انهدام آنها» بوده است، جمهوری اسلامی ایران به کنفرانس بازنگری پیشنهاد کرد که همانند کنوانسیون شیمیایی، کلمه‌ی «منع به‌کارگیری» سلاح بیولوژیک نیز در عنوان و نیز ماده‌ی I اضافه شود. این پیشنهاد که طبق ماده‌ی XI کنوانسیون به عنوان اصلاح کنوانسیون^۱ پیشنهاد شده بود، وقت زیادی را از کنفرانس به خود اختصاص داد، ولی با مخالفت کشورهای غربی به خصوص آمریکا و انگلیس مواجه شد. استدلال‌های آنها این بود که منع به‌کارگیری به طور ضمنی در کنوانسیون مطرح شده است، و نیز چنان که باب اصلاح کنوانسیون باز شود، همه‌ی کشورها خواهان اصلاح طبق میل خود می‌شوند و این خطرناک است. سرانجام پیشنهاد جمهوری اسلامی ایران رأی نیاورد، لیکن باعث شد که توجه ویژه به این امر جلب شود و چند بار صراحتاً به منع استفاده اشاره شد و در بیانیه‌ی نهایی کنفرانس چهارم موضوع در خواست ایران ذیل بازنگری ماده‌ی XI مطرح گردید.

۲) راستی‌آزمایی: از آن‌جا که تصمیمات اجلاس‌های بین کنفرانس‌های بازنگری بایستی در کنفرانس بازنگری بعدی به تصویب برسد؛ بنابراین، در کنفرانس بازنگری چهارم موضوع گروه موقت تأیید شد.

1- Amendment

دیپلماسی خلع سلاح جمهوری اسلامی ایران در جلسات گروه موقت^۱:

خلاصه جلسات گروه موقت

اولین جلسات گروه موقت در تاریخ ۴ تا ۶ ژانویه ۱۹۹۵ (دی ماه ۱۳۷۳) شروع شد و تا تاریخ ژوئیه ۲۰۰۱ (مرداد ۱۳۷۰) تعداد ۲۴ جلسه تشکیل داد. اداره‌ی جلسات موقت توسط رئیس (تیپورتات سفیر مجارستان) و بعضاً توسط دستیاران رئیس بود. ابتدا یک متن اولیه پیشنهادی به نام «متن در گردش»^۲ ارائه گردید که به تدریج تا اجلاس آخر تکمیل و به عنوان پیش‌نویس پروتکل برای تصویب نهایی آماده گردید.

در اجلاس ۲۳ (از ۲۳ آوریل تا ۱۱ می ۲۰۰۱) رئیس اجلاس متن تلفیقی خود را ارائه داد که هرچند همه‌ی نظرات ایران در آن منظور نشده بود، ولی در عوض، نظرات افراطی کشورهای مخالف ایران مانند آمریکا نیز در آن لحاظ نشده بود. از همه مهم‌تر این که این متن بر اساس مذاکرات چندجانبه^۳ بود و برای مسأله‌ی بازرسی حد و مرز و قوانینی که در بسیاری از موارد بهتر از کنوانسیون شیمیایی بود، در نظر گرفته شده بود.

در اجلاس ۲۴، بدون مقدمه، ناگهان آمریکا اعلان نمود که مذاکرات گروه موقت را قبول ندارد. آمریکا با این استدلال که حاضر نیست صنایع خود را آشکار سازد (Mahley, 2000) و این که از طریق این کنوانسیون اسرار وی برای کشورهایمانند ایران! (U.S House of Representatives, 2001) آشکار می‌شود، به تنهایی با آن مخالفت کرد و کنفرانس را به شکست کشانید.

نقش جمهوری اسلامی ایران در مذاکرات «گروه موقت»^۴

«متن در گردش»^۵ شامل چند فصل بود که در هر فصلی از متن در گردش جمهوری اسلامی ایران به تنهایی یا به اتفاق گروه عدم تعهد و یا در قالب کشورهای هم‌فکر^۶ فعالیت پررنگی داشت.

-
- 1- Ad Hoc Group
  - 2- Rolling Text
  - 3- Multilateral Negotiation
  - 4- Ad Hoc Group
  - 5- Rolling Text
  - 6- Like minded

در ذیل به بررسی نحوه‌ی اجرای سیاست کلی جمهوری اسلامی ایران در دیپلماسی خلع سلاح بیولوژیک که در مقدمه به آن اشاره شد پرداخته می‌شود. برخی از سرفصل‌های مذاکرات گروه موقت و نقش جمهوری اسلامی ایران به شرح زیر بوده است:

۱) بازدیدها:

در کنوانسیون بیولوژیک به بازرسی عادی نام «بازدید» و به بازرسی اتهامی نام «بازرسی»^۱ داده شد. اتحادیه‌ی اروپا سعی در زیاد کردن انواع بازدیدها و محکم کردن بازرسی‌ها داشت. آمریکا اصلاً با بازدیدها موافق نبود و بازرسی را نیز خیلی محدود قبول داشت، علت آن این بود که اعلام می‌کرد بخش خصوصی فعال در زمینه‌ی بیوتکنولوژی به هیچ وجه نمی‌تواند درهای خود را بر روی بازرسان باز کند، چون اسرار تجاری آنها فاش می‌شود. این مبحث تا آخر مورد مناقشه بود.

علاوه بر این که نفس کلمه‌ی «بازدید» بار کمتری نسبت به کلمه‌ی «بازرسی» دارد، در شرح محتوی آن نیز کشورها اختلاف نظر شدید داشتند. آمریکا «بازدید برای شفافیت»^۲ را مطرح کرد که می‌توانست پشتیبانی گروه غرب را به بار آورد، لیکن جنبش عدم تعهد موضوعی را مطرح کرد که به سبب مخالفت آمریکا باعث ایجاد شکاف در بین گروه غرب شد و برخی از کشورهای اروپایی از مقاله‌ی عدم تعهد در برابر آمریکا حمایت کردند.

پیشنهاد جمهوری اسلامی ایران و عدم تعهد، بازدید تصادفی انتخابی^۳ از تأسیسات دفاع بیولوژیک و تأسیسات با حداکثر ایمنی بیولوژیک بود. جنبش عدم تعهد با هرگونه روند شفاف‌سازی اجباری به خصوص بازدید شفافیت^۴ مخالف بود.

-
- 1- Investigation
  - 2- Transparency visit.
  - 3- Randomly – selected visit.
  - 4- Clarification visit.

۲) بازرسی:

علی‌رغم پیشنهادهای بازدید، موضوع بازرسی از دید کشورهای اروپایی لازم بود. مقالات متعددی در این باره داده شد. بسیاری موافق بازرسی از نوع کنوانسیون شیمیایی بودند، ولی کشورهای چین، هند، ایران و پاکستان مخالف بودند. ایران از یک نوع بازرسی حمایت می‌کرد: و آن بازرسی از موارد اتهامی به‌کارگیری سلاح بیولوژیک بود. در حقیقت ایران سعی کرد در سال ۱۹۹۶ با اضافه کردن «ممنوعیت استفاده از سلاح بیولوژیک» در متن کنوانسیون آن را اصلاح^۱ کند و (به دلیل عدم موافقت کشورها با این پیشنهاد) بعداً این ممنوعیت را در بخش «مفاهیم عمومی»^۲ پروتکل و نیز در بخش «بازرسی از استفاده ادعایی»^۳ گنجاند.

۲-۱) روند سه‌گانه (مشورت، روشن‌سازی و همکاری):^۴

کشورهای ایران، پاکستان، چین و هند از انجام روند سه‌گانه حمایت می‌کردند که باید قبل از بازرسی انجام گیرد. تا بتواند مانعی برای اتهامات باشد.

۲-۲) محدوده‌ی بازرسی

انگلستان پیشنهاد ۱۵۰۰۰ کیلومتر مربع را نمود که با مخالفت شدید جمهوری اسلامی ایران و کشورهای غیرمتعهد مواجه شد. در این رابطه، جمهوری اسلامی ایران یک مقاله‌ی علمی مستند به اطلاعات مرکز تحقیقات بیولوژیک انگلستان (پورتون داون) ارائه نمود (BWC, 2000) مبنی بر این که عوامل بیولوژیک تا ۱۰ کیلومتر شعاع بیشتر زنده و فعال و مؤثر نمی‌ماند.

۲-۳) عدم سوء استفاده از حق درخواست بازرسی

این موضوع از طرف جمهوری اسلامی ایران به شدت دنبال می‌شد؛ بنابراین، حق شکایت به شورای اجرایی و کنفرانس، علیه کشوری که از حقوق مندرج در پروتکل سوء استفاده کرده است، پیشنهاد گردید.

-
- 1- Amend
  - 2- General provisions
  - 3- Investigation of alleged use.
  - 4- Consultation-Clarification-Cooperation(CCC)

۴-۲) اختیارات بازرسان

موضوع دیگر این که نسبت به کنوانسیون شیمیایی، سعی شده است که اختیار بازرسان کمتر و اختیار با کشور بازرسی شونده و یا با جلب رضایت کشور بازرسی شونده باشد.

۴-۵) بازرسی بر اساس چراغ سبز

در کنوانسیون شیمیایی بازرسی بر اساس رویه‌ی چراغ قرمز است، یعنی بازرسی شروع می‌شود مگر این که دو سوم اعضای شورای اجرایی با آن مخالفت کنند. لیکن در مذاکرات پروتکل، کشورهای غربی به استثنای آمریکا موافق رویه‌ی چراغ قرمز بودند. لیکن آمریکا موافق رویه‌ی چراغ سبز بود. (یعنی بازرسی شروع نمی‌شود مگر این که دو سوم اعضای شورای اجرایی به آن رأی دهند.) این رویه مورد حمایت روسیه، چین، ایران، هند و پاکستان قرار داشت (Little wood: 2005: 120).

۳) زمان اجرایی شدن^۱

موضوع جنجالی دیگر، مبحث «لازم‌الاجرا شدن پروتکل» بود. در کنوانسیون شیمیایی پس از تصویب پارلمان ۶۵ کشور، کنوانسیون خود به خود لازم‌الاجرا می‌شد. جمهوری اسلامی ایران پیشنهاد کرد که پروتکل بیولوژیک لازم‌الاجرا نمی‌گردد، مگر این که کشورهای توانمند بیولوژیک طبق فهرست پیوست به آن بیوندند (Ibid). این موضوع با مخالفت اکثر قریب به اتفاق کشورها مواجه شد، لیکن اصرار ایران باعث شد که بعضی کشورها مانند آلمان یک قدم به نفع جمهوری اسلامی جلو بیایند و اعلان کند که اگر اُمنای کنوانسیون به پروتکل نیبوندند، آلمان به آن نخواهد پیوست و بنابراین، پیشنهاد «لازم‌الاجرا شدن پس از الحاق ۷۵ کشور به اضافه‌ی اُمنای کنوانسیون» را ارائه داد.

1- EIF(Entry In to Force)

۴) کنترل صادرات

از موضوعاتی که صحنه‌ی چالش بین کشورهای غربی و کشورهای عدم تعهد بود، موضوع ماده‌ی III کنوانسیون میکروبی بود. کشورهای غربی استدلال می‌کردند که طبق این ماده، برای جلوگیری از تولید سلاح میکروبی بایستی صادرات به کشورها کنترل شود.

این موضوع یک موضوع کشورهای شمال-جنوب بود. کشورهای ایران، کوبا، لیبی، چین، هند و پاکستان غیرتبعیض‌آمیز بودن کنترل صادرات را مطرح می‌کردند. تندروهای^۱ جنبش عدم تعهد قادر بودند پشتیبانی میانه‌روهایی مانند اندونزی و مکزیک را نیز جلب کنند تا بتوانند روی حذف گروه استرالیا متمرکز شوند. در کنفرانس ویژه نیز ایران، هند و چین اعلام کردند: هیچ محدودیتی برای دولت‌های عضو در خصوص کنترل صادرات نباید وجود داشته باشد و همه‌ی محدودیت‌های مذکور علیه دولت‌های عضو باید برچیده شود (ibid: 80-81).

این بحث در طول مذاکرات پروتکل نیز ادامه یافت. ایران، پاکستان، کوبا، هند، لیبی و چین از یک طرف با اشاره به ماده‌ی X خواهان برچیده شدن گروه استرالیا بودند و کشورهای عضو گروه استرالیا از طرف دیگر و با اشاره به ماده‌ی III طرفدار کنترل صادرات بودند (Ibid: 211-212). رقابت بین دو گروه (موافق و مخالف کنترل صادرات) به این نحو بود که همه‌ی اعضای عدم تعهد یک دیدگاه و همه‌ی اعضای گروه غرب دیدگاه دیگری داشتند (Ibid: 151). ایران علاوه بر اصرار بر حذف گروه استرالیا در عین حال پیشنهاد روند «حل اختلاف» را نیز ارائه داد (Ibid: 211-212). سرانجام این مباحث در متن نهایی به نام متن رئیس^۲ به این نحو منعکس شد که «هر دولت عضو باید مقررات نقل و انتقال موارد تجهیزات بیولوژیک را به نحوی تنظیم کند که مانع پیشرفت اقتصادی و فناوری در همکاری بین‌المللی نگردد.»

۵) همکاری‌های صلح‌آمیز

در ابتدای مذاکرات «ورکس» به ماده‌ی X توجه کمی شد تا این که ایران دو مقاله در زمینه‌ی همکاری‌ها تحت عنوان: «نگرانی‌های تولیدکنندگان واکسن در کشورهای در حال توسعه» و

1- Hard – liners

2- Chairman text = composite text

«بمب‌های بیولوژیک طبیعی» منتشر کرد و نتیجه گرفت که کمک برای مبارزه با بیماری‌ها لازم و ضروری است. پس از آن توسط برزیل در خصوص تقویت ماده‌ی X مبحث «هم‌زمانی تقویت اقدامات مربوط به پای‌بندی و ماده‌ی X» مطرح شد که هر چند مورد حمایت جنبش عدم تعهد قرار گرفت؛ لیکن ایران، چین و هند نقش اساسی در تنظیم پیش‌نویس مربوط به ماده‌ی X را در دستورالعمل گروه ویژه داشتند (Ibid: 166-167).

گروه غرب و آمریکا با گسترش مبحث ماده‌ی X مخالف بودند. موضوع تقویت ماده‌ی X در اجلاس چهاردهم سران جنبش عدم تعهد نیز مورد تأیید قرار گرفت. برای تضعیف بحث اجبار در همکاری‌های بین‌المللی در زمینه‌ی نقل و انتقال مواد و تجهیزات و دانش فنی بیولوژیک، گروه غرب موضوعاتی مانند کمک به ظرفیت‌سازی^۱ و ایمنی زیستی^۲ و همکاری از طریق سازمان‌های بین‌المللی مانند سازمان بهداشت جهانی^۳ را مطرح کردند. البته جنبش عدم تعهد این پیشنهادها را نه به عنوان جایگزین ماده‌ی X، بلکه به عنوان مکمل همکاری‌های تحت ماده‌ی X پذیرفت (Ibid: 169-173).

۶) کمیته‌ی همکاری^۴

یکی از اهداف قدیم الایام جنبش عدم تعهد توسعه‌ی یک چارچوب ویژه برای تسهیل اجرای ماده‌ی X کنوانسیون بیولوژیک بود، ولی در سال ۱۹۹۹ این مکانیسم ظهور کرد (به خصوص پیشنهاد کمیته‌ی همکاری بینش اولیه عدم تعهد این بود) که این کمیته نقش غالب در سازمان آینده‌ی کنوانسیون را برای ترغیب و هماهنگی در این زمینه همکاری داشته باشد و بتواند اقدامات ویژه جهت ترغیب تبادل در زمینه‌ی بیوتکنولوژی برای اهداف صلح‌آمیز داشته باشد. ولی گروه غرب نظر تندرهای عدم تعهد مبنی بر این که بتوان گزارش سالیانه ارائه داد و جنبه‌ی مؤاخذه داشته باشد، مخالف بودند (Ibid: 174-177).

-
- 1- Capacity Building
  - 2- Biosafety
  - 3- WHO
  - 4- Cooperation Committee

در نهایت، مطالبی که با تلاش جمهوری اسلامی ایران در متن نهایی رئیس تحت عنوان اقدامات در زمینه همکاری‌های بین‌المللی (فصل ۱۴ پروتکل) گنجانده شد، ۲۰ مورد به شرح جدول زیر بود (Ibid: 180-182).

ردیف	اقدامات	ماده‌ی ۱۴
۱	همکاری علمی - فنی	بند (a)، بند ۳، بند ۴، بند ۲۹ (c)
۲	اظهارنامه ماده‌ی ده	ماده‌ی ۱۴ پروتکل
۳	انتقال و تبادل اطلاعات	بند ۱ (a)، ۴ (a)، ۲۱ (h)، ۲۳ (g) - ۲۹ (d)، ۲۹ (i)، ۲۹ (j)
۴	آموزش کارکنان	۴ (i)، ۲۱ (e)، ۲۳ (c)
۵	انتقال تجهیزات و مواد	۱ (a)، ۴ (b)، ۴ (g)
۶	اطلاعات در خصوص اجرا	فصل E، G، بند ۳۳
۷	انتقالات و تبادل اطلاعات در خصوص برنامه‌های تحقیقاتی	۴ (a)، ۴ (d)، ۲۱ (g)
۸	ترغیب تماس بین دانشمندان	۲۹ (c)
۹	برنامه‌های آموزش فنی	۲۱ (e)، ۲۳ (e)
۱۰	انعقاد قراردادهای دوجانبه، منطقه‌ای و چندجانبه	فصل F
۱۱	هماهنگی برنامه‌های ملی و منطقه‌ای	فصل F و کمیته‌ی همکاری
۱۲	کنترل بیماری‌ها و بهداشت عمومی بین‌المللی	۴ (b) - ۴ (d)، ۴ (h)، ۲۱ (d)، ۲۹ (b)
۱۳	استفاده از سیستم سازمان ملل	فصل F
۱۴	ارزیابی روش‌های بهبود همکاری در سازمانهای وابسته به سازمان ملل	توسط کمیته‌ی همکاری و سازمان آینده
۱۵	سیستم اپیدمیولوژیک و گزارش داده‌های بیماری‌ها	۲۹ (b)
۱۶	برقراری بانک داده‌های جهانی	۴ (e)، ۲۹ (a) (iv)
۱۷	توسعه مکانیسم‌های قابل نهادینه شدن	فصل D (کمیته‌ی همکاری، بازدیدها و

اجرای مبحث کمک (assistance)		
۴ (C)، (f) و (g)	پایش جهانی بیماری‌ها	۱۸
۴ (i)	برنامه‌های آموزشی و تبادل	۱۹
۲۱ (a)	پروژه‌های تولید واکسن	۲۰

در حقیقت فصل ۱۴ پروتکل اهداف اصلی دولت‌های عدم تعهد را به روز ساخت و پیش‌نویس نهایی پروتکل، یک پیروزی برای جنبش عدم تعهد بود (Ibid).

۷) سازمان کنوانسیون بیولوژیک

نظر به این که کنوانسیون بیولوژیک سازمانی برای پیگیری و اجرای کنوانسیون نداشت، کنفرانس‌های بازنگری تنها مکانیزم برای پیگیری به حساب می‌آمد. از این رو، از سال ۱۹۹۱ توجه ویژه جهت تشکیل یک سازمان برای کنوانسیون جلب شد.

موضوع عدم تحمیل بودجه و بهره‌گیری از سازمان‌های موجود مانند سازمان بهداشت جهانی نه تنها مورد توجه ایران بود، بلکه کشورهای چین، هند و ژاپن نیز به آن استناد می‌کردند (Ibid: 189-193). لیکن با پیشرفت مذاکرات در کنفرانس ویژه و کنفرانس بازنگری چهارم، ایده تشکیل یک سازمان تقویت شد و ثانیاً در متن در گردش در ژوئیه ۱۹۹۷ یک فصل را به خود اختصاص داد و جمهوری اسلامی نیز منتظر پایان مذاکرات و نقش این سازمان ماند و در نفس ایجاد سازمان مخالفتی نکرد ولی در شرح وظایف آن نظر داشت.

در کنفرانس ویژه نیز ایران اعلام کرد که تشکیل سازمان جدید بلندپروازانه و غیر لازم است و سازمان بهداشت جهانی کافی است. این ایده ایران از طرف کشورهای عضو غیر واقع‌بینانه تلقی شد. تنها در اجلاس ۱۲ گروه موقت بود که موضوع ربط به سازمان بهداشت جهانی، حذف شد (Ibid).^۱

۱- لازم است توضیح داده شود، پس از شکست مذاکرات پروتکل، موضوع سازمان نیز متغی شد لیکن در کنفرانس بازنگری ششم توسط اتحادیه اروپا مبحث «واحد پشتیبانی اجرایی» (ISU) طرح شد که در حقیقت یک دبیرخانه کوچک با سه نفر عضو برای پیگیری برخی مباحث کنوانسیون بود. آمریکا ابتدا با آن مخالف بود ولی در سال ۲۰۰۹ به شدت از آن حمایت کرد! جالب اینجاست که ایده سازمان بهداشت جهانی که در آن زمان غیرواقع‌بینانه تلقی شد، در سال ۲۰۰۲ بعد از شکست مذاکرات پروتکل و در فقدان یک سازوکار برای پیگیری اجرای کنوانسیون توسط آمریکا مطرح شد! و آمریکا سعی کرد به سازمان بهداشت جهانی مأموریت پایش

جالب اینجاست که این رویه اولیه جمهوری اسلامی ایران را در اجلاس پنجم بازننگری، آمریکا در پیش گرفت و معتقد به یک تشکیلات کوچک در حد دبیرخانه موقت موجود بود و برای بازرسی‌ها نیز سازمان‌های موجود مانند سازمان بهداشت جهانی را پیشنهاد می‌کرد. علت آن این بود که آمریکا در انتها فهمید که این پروتکل منافع او را تأمین نمی‌نماید، بلکه منافع کشورهای مخالف او مانند جمهوری اسلامی ایران را بیشتر تأمین می‌کند (این جمله را علناً بر زبان آورد) به طوری که پس از پایان اجلاس ۲۴ گروه موقت سخنگوی کاخ سفید به طور رسمی اعلان کرد که «پروتکلی که ایران آن را قبول داشته باشد، آمریکا قبول ندارد» (Reply to the US statement, 2001).

۸) محرمانگی

یکی از مباحث داغ کنوانسیون موضوع محرمانگی^۱ بود. سردسته‌ی این بحث آمریکا بود که موضوع محرمانگی اطلاعات تجاری^۲ را مطرح کرد و این که در صورت انجام بازرسی، اطلاعات تجاری محرمانه‌ی آمریکا لو می‌رود. این بحث در کنگره‌ی آمریکا هم مطرح شد. مخالفت نمودن صنایع بیولوژیک آمریکا با پروتکل که به خاطر لو رفتن اطلاعات محرمانه صورت گرفت، در جهت (منافع) ایران، چین، هند، روسیه و پاکستان نیز بود (Ibid: 209-210). دونالد ماهلی نماینده آمریکا در مذاکرات پروتکل طی گزارشی به کمیته‌ی فرعی امنیت ملی کنگره‌ی آمریکا در ۱۳ سپتامبر ۲۰۰۰ چنین می‌گوید «پروتکل چگونه می‌تواند اطلاعات امنیت ملی که مرتبط با فعالیت سلاح بیولوژیک نیست و نیز اطلاعات مالکانه اقتصادی را که دارای ارزش اقتصادی و معنوی بالایی برای صنایع ما هستند در نظر بگیرد؟ چگونه این پروتکل از ایالات متحده که دارای گسترده‌ترین برنامه‌ی دفاع بیولوژیک در جهان است در مقابل افشای توانایی‌های دفاعی وعده داده شده که در حال پیگیری آن هستیم و یا نقاط آسیب‌پذیری که ما هنوز قادر نبودیم تا دفاع بیولوژیک مؤثری در مقابل دشمن بالقوه بیابیم حمایت خواهد کرد.»

کنوانسیون دهد که این بار توسط جمهوری اسلامی ایران و کشورهای عدم تعهد و برخی کشورهای دیگر به دلیل امنیتی شدن سازمان بهداشتی با آن مخالفت شد.

1- Confidentiality

2- C.P.I

همچنین وحشت از افشای اطلاعات توسط بازرسان ایرانی، کنگره‌ی آمریکا را فرا گرفته بود. سفیر لئونارد در پاسخ به معاون وزیر دفاع گفت: «معاون وزیر دفاع می‌گوید پروتکل باعث باز شدن در تأسیسات نظامی و شیمیایی و بیولوژیک ما بر روی بازرسان عراقی و ایرانی می‌شود، این طور نیست. او حتی پروتکل را هم نخوانده است. بر طبق پروتکل ما می‌توانیم از ورود بازرسان با ماهیتی که انتخاب نمی‌کنیم جلوگیری کنیم» (U.S House of Representatives, 2001).

اطلاعات بیولوژیک هم از نظر تجاری و هم از نظر امنیت ملی دارای حساسیت‌اند. علی‌رغم این که کشورهای اروپایی به جنبه‌ی حفظ اطلاعات تجاری اهمیت بیشتری می‌دادند، جمهوری اسلامی ایران تهدید کرد چنان‌چه به موضوع حفظ اطلاعات امنیت ملی توجه نشود با موضوع حفظ اطلاعات تجاری موافقت نخواهد کرد. تلاش‌های جمهوری اسلامی ایران (و گروه عدم تعهد و همچنین روسیه) مانع از عدم توازن بین امنیت ملی و امنیت اقتصادی در متن پروتکل گردید.

عکس‌العمل دولت‌های عضو در برابر متن نهایی رئیس

رئیس جلسات گروه موقت، در اجلاس ۲۳ این گروه متنی را تحت عنوان «متن رئیس» منتشر کرد. در اجلاس ۲۴ مذاکرات پروتکل (گروه موقت) در حالی که دولت‌های عضو سعی می‌کردند اختلافات خود را با متن رئیس به حداقل رسانند، آمریکا با کل پروتکل مخالفت کرد. در عکس‌العمل به آمریکا ۵۵ کشور (از جمله جمهوری اسلامی ایران) طی نطقی موافقت خود را با متن رئیس به عنوان یک مبنای مذاکره اعلام کردند.

البته پشتیبانی آنها همراه با گروه‌کشی و از طرف دیگر همراه با مصالحه بود؛ به عنوان مثال، ایران اعلام کرد که اگر نگرانی درباره‌ی معیار اجرایی شدن کنوانسیون^۱ برطرف نشود، به اجماع نخواهد پیوست. پیشنهاد ایران این بود که همانند معاهده‌ی منع آزمایش‌های هسته‌ای^۲ که نام دولت‌های توانمندی هسته‌ای را برده است، این پروتکل نیز اجرایی نشود، مگر این که کشورهای توانمند

1- Entry into force

2- CTBT

بیولوژیک به آن بیوندند که نام رژیم صهیونیستی نیز در فهرست ایران بود در حالی که این رژیم حتی عضو کنوانسیون هم نیست. پس از آن ایران ناگهان اظهار کرد که ارجاع به «اطلاعات محرمانه تجاری»^۱ حذف شود (Reply to the US statement, 2001: 209-210). به علاوه ایران خواستار حذف رژیم‌های کنترل صادرات قبل از اجرایی شدن پروتکل شد (Little wood, 2005: 80-81).

مخالفت آمریکا

مخالفت آمریکا با بازرسی در محل نیز از قبل معلوم بود؛ از جمله، تهدید اطلاعات محرمانه تجاری و امنیتی که حداکثر ۷ بازدید در هر سال که شامل تأسیسات آمریکا می‌شد. هر چند که در پروتکل پیش‌بینی شده بود که دسترسی به محل مستلزم تأیید کشور بازدید شونده است و نیز دسترسی هدایت‌شده پیش‌بینی شده بود. علاوه بر آن واژه‌ی راستی‌آزمایی از پروتکل به خاطر حساسیت آمریکا حذف شده بود. هیچ‌کدام از مشکلات فوق غیرقابل حل نبودند، ولی مشکل در سیاست‌های واشنگتن و فقدان اراده‌ی سیاسی بود (Ibid: 211-212).

کنفرانس بازنگری پنجم و ششم و نقش جمهوری اسلامی ایران

دور اول کنفرانس بازنگری پنجم (سال ۱۳۸۰)

این کنفرانس در تاریخ ۲۷ آبان تا ۱۶ آذر ۱۳۸۰ (۱۹ نوامبر تا ۷ دسامبر ۲۰۰۱) در ژنو تشکیل گردید. بر اساس مصوبه‌ی کنفرانس بازنگری چهارم قرار بود که در این اجلاس وضعیت پروتکل الحاقی مشخص شود. پس از سه هفته مذاکره سرانجام در روز آخر به نحوی که برای همه اعضا از جمله گروه غرب غیرمنتظره بود، نماینده‌ی آمریکا دستورالعمل^۲ گروه موقت^۳ را نفی نمود و رئیس اجلاس مجبور شد که اجلاس را به مدت یک سال تعلیق نماید و آمریکا مسئول شکست کنفرانس معرفی گردید.

۱- توضیح و حقیقت این موضوع در صفحات بعدی آمده است.

2- Mandate

3- Ad Hoc Group

دلایل مخالفت آمریکا

عمده‌ی دلایل مخالفت آمریکا، بدین شرح بود که:

- ۱) پروتکل (همانند کنوانسیون شیمیایی) بازرسی از کشورها را به طور یکسان در نظر می‌گیرد. در حالی که دولت بوش معتقد است تنها باید از کشورهای خاطی بازرسی به عمل آید و لزومی به صرف وقت و هزینه برای بازرسی از سایر کشورها نیست.
- ۲) دولت بوش معتقد است که به هیچ وجه نباید اطلاعات اقتصادی بیولوژیک و یا پدافندی بیولوژیک آمریکا را در اختیار سایر کشورها قرار داد.
- ۳) بازرسی باید از طریق شورای امنیت سازمان ملل متحد انجام شود. در نتیجه، آمریکا حق وتو دارد و از این حق در خصوص جلوگیری از بازرسی از خود و کشورهای دوست خود استفاده خواهد شد.
- ۴) هر کشوری باید قوانین داخلی وضع نماید که طی آن کنترل صادرات به کشورهای دیگر محدود شود.

آمریکا در حقیقت دریافته بود که در کنوانسیون شیمیایی باخته است، چون اولاً طبق ماده‌ی ۱۱ کنوانسیون شیمیایی موظف به انجام همکاری‌های علمی و فنی می‌باشد و به صورت قانونی نمی‌تواند کشورهای دیگر را وادار به محدودیت علیه کشورهای خاص نماید. ثانیاً دست او برای انجام بازرسی اتهامی چندان باز نیست چون همواره این ترس را دارد که کشور بازرسی شونده نیز عمل متقابل انجام دهد. ثالثاً طبق کنوانسیون، درخواست بازرسی نیاز به اطلاعات دقیق دارد و آمریکا در مجلس سنای خود اعلام داشت که دلیل این که از جمهوری اسلامی ایران درخواست بازرسی اتهامی نمی‌نماید، از جمله این است که مجبور خواهد شد اطلاعات دقیقی به سازمان کنوانسیون بدهد و در چنین حالتی منابع اطلاعاتی او افشا خواهد شد (ضمناً دلیل دیگر این بود که اعلام کرده بود در صورتی که ما از ایران درخواست بازرسی اتهامی کنیم، ممکن است ایران نیز چنین درخواستی را بنماید که این امر به نفع ما نیست). موضوعات فوق‌الذکر توسط مقامات آمریکا از جمله جان بولتون معاون امور خارجه‌ی وقت آمریکا، پس از سخنرانی او در پنجمین کنفرانس بازرنگری کنوانسیون میکروبی در پاسخ به خبر نگاران اظهار گردید (Press release, 2001).

به سبب چنین محدودیت‌هایی آمریکا ترجیح داد که پروتکل اجرایی کنوانسیون بیولوژیک را بلوکه کند و به جای آن هر کشوری باید برای خود به جای پروتکل، مقررات داخلی مطابق کنوانسیون وضع نماید. که این بیشتر به ضرر کشورهای جهان سوم است، چون کشورهای صادرکننده می‌توانند مقررات داخلی در زمینه‌ی کنترل صادرات وضع نمایند، ولی کشورهای جهان سوم نمی‌توانند هیچ‌گونه مقرراتی که بتواند غرب را محدود سازد و یا مقرراتی که بر خلاف مفاد کنوانسیون باشد وضع نمایند.

دور دوم کنفرانس بازنگری پنجم

بعد از یک سال در تاریخ ۲۰ تا ۲۵ آبان ۸۱ (۱۱ تا ۱۶ نوامبر ۲۰۰۲) کنفرانس بازنگری پنجم (دور دوم) کار خود را از سر گرفت. در طی یک سال آمریکا نظر اکثر دولت‌های غربی و رئیس غیر متعهدها (آفریقای جنوبی) را به سمت خود متمایل نمود.

بنابراین، آمریکا در این اجلاس پیشنهاد کرد که به جای ادامه‌ی مذاکرات گروه موقت، هر ساله تا کنفرانس بازنگری ششم، دو اجلاس تشکیل گردد و در این اجلاس‌ها فقط راجع به ۵ بند به شرحی که بعداً می‌آید، «بحث» شود ولی «مذاکره»^۲ صورت نگیرد (کنفرانس بازنگری تسلیحات بیولوژیک). رئیس دوره‌ای غیر متعهدها (از آفریقای جنوبی) معتقد بود، این جلسات سالیانه حداقل چیزی است که می‌توان برای زنده نگه داشتن چند جانبه‌گرایی به دست آورد؛ بنابراین، اعضای غیر متعهدها را متقاعد به پذیرش آن نمود. سرانجام جمهوری اسلامی ایران نیز به اجماع پیوست و به بیانیه‌ی «غیر متعهدها و چین» مبنی بر این که «با این فهم این ۵ بند را پذیرفته‌اند که نگرانی‌های غیر متعهدها نادیده گرفته نشود» پیوست.

پیشنهاد‌های آمریکا به عنوان جایگزین پروتکل در اجلاس بازنگری پنجم

۵ پیشنهاد آمریکا که در این اجلاس تصویب شد، عبارتند از:

(۱) اتخاذ مقررات ملی برای حفظ امنیت و نظارت میکرو ارگانیسم‌ها (بیماری‌زا و توکسین‌ها)؛

1- Discussion
2- Negotiation

۲) تقویت توانایی‌های بین‌المللی در صورت درخواست تحقیق از موارد استفاده ادعایی از سلاح‌های بیولوژیک؛

۳) تقویت سازوکارهای پایش و آشکارسازی؛

۴) تحقیق و مبارزه با بیماری‌های عفونی؛

۵) تعیین کردارنامه برای دانشمندان بیولوژیک.

برخی از صاحب‌نظران مسائل بین‌الملل خارجی معتقدند که هرچند برخی کشورها علیه آمریکا فریاد زدند که گروه موقت را به هم زد، ولی مخفیانه از این که سیستم راستی‌آزمایی به طور کلی تعلیق شده است، خوشحال بودند؛ لیکن نارضایتی آنها از این است که نظرات اختصاصی آنها مد نظر قرار نگرفته است (Borrie, 2005).

با توجه به این که روند «مذاکرات» در کنفرانس پنجم متوقف شد، در این کنفرانس دیپلماسی خلع سلاحی جمهوری اسلامی ایران به اعتراض به توقف روند مذاکرات محدود گردید.

شمین اجلاس بازنگری کنوانسیون بیولوژیک

۲۰ نوامبر تا ۸ دسامبر ۲۰۰۶ (۲۹ آبان تا ۱۷ آذر ۱۳۸۵)، دیپلماسی خلع سلاح جمهوری اسلامی ایران در این اجلاس نیز مبتنی بر برقراری توازن بین حقوق و تعهدات و دیپلماسی تهاجمی به شرح زیر بود:

۱) **نقل و انتقال مواد و تجهیزات بیولوژیک:** در این رابطه، گروه غرب به‌خصوص آمریکا از ماده‌ی III کنوانسیون که می‌گوید: «کشورها بایستی از هرگونه کمک برای ساخت سلاح بیولوژیک جلوگیری کنند» سوء استفاده کردند و تلاش بر تصویب راه‌کارهای سخت کنترل صادرات نمودند. جمهوری اسلامی ایران به کمک جنبش عدم تعهد و چین توانست مصوبه‌ای را مبنی بر «خودداری از هرگونه سوء استفاده از ماده‌ی III علیه ماده‌ی X» در متن بیانیه‌ی نهایی بگذراند.

۲) **برنامه‌ی اقدام برای اجرای ملی:** موضوع اجرای ملی کنوانسیون (تصویب قوانین جزایی برای کنترل فعالیت‌های بیولوژیک) از اهداف عالی‌بوش بود که در این اجلاس نیز

آمریکا توانست به کمک اروپا این عبارت را با اصلاحات جمهوری اسلامی ایران در متن بیانیه‌ی نهایی ذکر کند. لیکن مهم‌تر از آن پیشنهاد غرب برای برنامه‌ی اقدام در خصوص اجرای ملی بود تا بتواند این بیانیه‌ی سیاسی را اجرایی کند. از این رو، جمهوری اسلامی ایران در مقابل پیشنهاد برنامه‌ی اقدام برای اجرای ماده‌ی X کنوانسیون را داد که به تصویب جنبش عدم تعهد رسید (BWC, 2006) در نتیجه پس از دو هفته بحث و با وجود توافق جنبش عدم تعهد در باره‌ی تلفیق برنامه‌های اقدام به دلیل مخالفت بسیار صریح آمریکا با برنامه‌ی اقدام جنبش عدم تعهد، برنامه اقدام برای اجرای ملی نیز تصویب نشد.

(۳) **پای بندی:** این موضوع از مهم‌ترین دغدغه‌های آمریکا بود که به بهانه‌ی آن قصد دخالت در امور داخلی کشورها را داشت. چنان که به جمهوری اسلامی ایران روز اول اتهام عدم پای بندی را زد. بنابراین، تحت ماده‌ی IV قصد داشت عبارت پای بندی را برای کشورهایی که قانون اجرای ملی ندارند و یا آن را اجرا نمی‌کنند، وارد متن کند. جمهوری اسلامی ایران نیز تا روز ماقبل آخر عبارت مشابهی را تحت ماده‌ی X وارد کرد که به معنی این است که عدم اجرای ماده‌ی X نیز عدم پای بندی است؛ به ناچار کلمه‌ی «پای بندی» از ماده‌ی IV و X هر دو حذف شد.

(۴) **اشاره به اجلاس‌های قبلی و احیای پروتکل:** نماینده‌ی جمهوری اسلامی ایران در سخنرانی خود درباره‌ی لزوم احیای مذاکرات چندجانبه‌ی حقوقی به تنهایی و یا به کمک «نم» (Ibid) اعلام موضع کرد و به صورت وضوح اعلام کرد که نتایج اجلاس‌های قبلی (از جمله مذاکرات مربوط به پروتکل) بایستی مورد توجه قرار گیرد. آمریکا تنها کشوری بود که با این موضوع مخالف بود و اعلام کرد که این خط قرمز وی است و اجلاس‌های قبلی مرده‌اند و بایستی مکانیزم جدید پیش‌بینی شود؛ سه روز آخر همه‌ی کشورها عقب‌نشینی کردند و ایران و آمریکا با یکدیگر مجادله می‌کردند، به نحوی که اجلاس در آستانه‌ی شکست قرار گرفت.

در نهایت آمریکا روز جمعه بعد از ظهر (آخرین ساعات) آن را با جمله‌بندی حداقلی^۱ پذیرفت.

۵) درخواست ایران جهت درج عبارت لزوم تخریب سلاح‌های شیمیایی در موعد مقرر این عبارت موجب جنجال شدید گردید. آمریکا که هدف این عبارت بود (چون درخواست تمدید نامحدود مهلت انهدام سلاح‌های شیمیایی خود را کرده بود) در جلسه با آن به شدت مخالفت کرد. این موضوع در حقیقت یکی از اهرم‌های ایران مبنی بر عدم پایبندی آمریکا به تعهدات بین‌المللی بود که باعث انزوای آمریکا در این اجلاس شد تا این که روز آخر با وساطت روسیه و رئیس اجلاس قرار شد ایران این موضوع را به لاهه (مقر سازمان منع سلاح‌های شیمیایی) منتقل کند، ولی به جای این جمله، عبارت شدیدتری مبنی بر لزوم تخریب همه سلاح‌های کشتار جمعی در اجلاس تصویب گردید.

۶) برنامه‌ی اجلاس‌های بعدی: قرار شد که تا کنفرانس بازنگری هفتم (پنج سال بعد) هر ساله کنفرانس سالیانه برگزار شود و در مورد موضوعات مختلف همانند ۵ سال قبل فقط بحث شود و مذاکره صورت نگیرد. ایران تنها به شرطی با این اجلاس‌ها موافقت نمود که موضوع همکاری‌های بین‌المللی نیز یکی از موضوعات مورد بحث باشد که علی‌رغم مخالفت شدید آمریکا (و تا حدی اروپا) این موضوع بدون ذکر نام ماده‌ی ۱۰ تصویب شد. آنچه به وضوح در این اجلاس مشاهده شد، این بود که با توجه به سکوت اروپایی‌ها در چالش میان جمهوری اسلامی ایران و آمریکا، آمریکا موضع انفعالی و ایران موضع فعال گرفت و این نشان‌دهنده‌ی بلوغ دیپلماسی جمهوری اسلامی ایران در مذاکرات خلع سلاحی بود.

1- (xi) their recognition of their issues identified in reviewing the operation of the Convention as provided for in Article XII as well as their consensus on the follow-up actions contained herein

ارزیابی حقوقی

وضعیت حقوقی هنجارهای بیولوژیک

ابتدا شایان ذکر است که پروتکل ۱۹۲۵ ژنو برای همه‌ی کشورهای عضو این پروتکل لازم‌الاجرا است. یعنی به‌کارگیری عوامل بیولوژیک ممنوع است و در صورت اثبات به‌کارگیری توسط هر کشور، موضوع آن کشور طبق ماده‌ی ۶ معاهده‌ی بیولوژیک به شورای امنیت ارجاع خواهد شد. روش راستی‌آزمایی آن نیز مستند به رویه‌ای است که دبیرکل سازمان ملل در سال ۱۹۸۸ هنگام حملات شیمیایی عراق علیه ایران و متعاقب شکایت جمهوری اسلامی ایران در این رابطه، طبق قطعنامه‌ی ۶۲۰ شورای امنیت ایجاد نموده است. این رویه شامل اعزام هیأت حقیقت‌یاب از طرف دبیرکل بر اساس درخواست کشور مورد حمله است.

کنوانسیون ۱۹۷۲ زیستی نیز از نظر حقوقی برای کشورهای عضو لازم‌الاجرا است. یعنی هیچ کشوری حق توسعه، تولید و انباشت جنگ‌افزار زیستی را ندارد. این کنوانسیون هیچ سیستم راستی‌آزمایی ندارد. بنابراین، تنها رویه‌ی پیش‌بینی شده در کنوانسیون برای تصمیم‌گیری علیه کشور ناقض، ارجاع موضوع به شورای امنیت طبق ماده‌ی شش (VI) کنوانسیون است. اما نبود رویه‌ی اثبات نقض کنوانسیون، از نقاط ضعف این کنوانسیون است که در چارچوب مذاکرات پروتکل رفع این کاستی مهم مورد مذاکره بود، ولی به سبب مخالفت آمریکا مسکوت ماند.

باید توجه داشت که مصوبات کنفرانس‌های بازنگری از جمله اقدامات اطمینان‌ساز، تصویب قوانین اجرای ملی، تصویب مقررات ایمنی زیستی هیچ‌کدام از نظر حقوقی لازم‌الاجرا نیستند، بلکه کشورهای عضو کنوانسیون تنها از حیث سیاسی به آنها متعهد می‌باشند، از این رو، چگونگی اجرای آن نیز توسط کشورهای عضو تعیین نشده و هیچ رویه‌ی قانونی برای راستی‌آزمایی یا پیگیری عدم اجرای این مصوبات وجود ندارد.

یک روش حقوقی جدید که از سوی آمریکا پیگیری شده، توسل به شورای امنیت و صدور قطعنامه‌ی ۱۵۴۰ است. قطعنامه‌ی ۱۵۴۰ ناظر به متعهد نمودن همه کشورهای عضو سازمان ملل به جلوگیری از دسترسی بازیگران غیردولتی به جنگ‌افزارهای کشتار جمعی از جمله سلاح‌های زیستی است.

با توجه به پیچیدگی‌های قطعنامه‌ی ۱۵۴۰ و مخالفت‌های کشورهای عدم تعهد نسبت به ذکر آن در اجلاس‌های بین‌المللی، این قطعنامه هنوز نتوانسته است جای خاصی برای خود باز کند. سایر روندهای موازی که برخی از کشورهای عضو کنوانسیون برای محدودسازی سایر کشورها به کار می‌گیرند، مانند کنترل صادرات (گروه استرالیا) همگی خلاف ماده‌ی ده (X) کنوانسیون و به نظر جمهوری اسلامی ایران و جنبش عدم تعهد غیرقانونی است. لیکن کشورهای غربی برای کنترل صادرات استناد به ماده‌ی III کنوانسیون می‌نمایند که موضوعی چالش‌برانگیز است.

وضعیت فعلی

هرچند پروتکل بیولوژیک به اصطلاح غربی‌ها در حال حاضر حالت «زیبای خفته» را دارد، لیکن جنبش عدم تعهد با پشتیبانی جمهوری اسلامی ایران در اجلاس سران عدم تعهد بر لزوم تدوین یک متن حقوقی الزام‌آور تأکید کرده است (بیانیه‌ی پایانی پانزدهمین اجلاس عدم تعهد). همچنین اتحادیه‌ی اروپا، روسیه، چین و برزیل نیز در آخرین اجلاس سالیانه‌ی میکروبی (آذر ۱۳۸۹) بر آن تأکید کرده‌اند. همان‌گونه که ذکر شد، پس از کنفرانس بازنگری پنجم و ششم، به جای پروتکل اجرایی، پیشنهادهای جایگزین مطرح شد، که علی‌رغم مخالفت اولیه، هم‌اکنون این پیشنهادهای جایگزین فقط «بحث» می‌شود، لیکن «مذاکره» صورت نمی‌گیرد و توافقی حاصل نمی‌شود. این پیشنهادهای جایگزین شامل تدوین مقررات داخلی^۱، کنترل صادرات زیستی، تقویت سیستم ایمنی و امنیت زیستی^۲، تدوین کردارنامه^۳ برای دانشمندان و مراکز تحقیقاتی، تقویت اقدامات اطمینان‌ساز، بازرسی از به‌کارگیری اتهامی، تقویت سیستم بازرسی زیر نظر دبیر کل سازمان ملل، تقویت دبیرخانه‌ی کنوانسیون زیستی و موارد مشابه است که غرب تلاش می‌کند در کنفرانس بازنگری هفتم (۱۴ تا ۳۰ آذر سال ۱۳۹۰) آنها را به تدریج به گونه‌ای برای کشورهای عضو لازم‌الاجرا کند.

-
- 1- National Implementation
  - 2- Biosafety and Biosecurity
  - 3- Code of Conduct

نتیجه‌گیری

معاهده‌ی منع جنگ‌افزارهای زیستی نخستین سند حقوقی است که یک رده از جنگ‌افزارهای کشتار جمعی را برای همیشه ممنوع نمود. نبود سازوکارهای مشخصی در برخی از مواد عملاً فضایی را برای دولت‌های عضو فراهم ساخته تا بر اساس منافع و برداشت خود، تعهدات خود در چارچوب را کنوانسیون را به اجرا نگذارند. به عنوان مثال، کشورهای گروه غرب به بهانه بنیادین قلمداد نمودن تعهدات خود تحت مواد یک تا سه عملاً اجرای تعهدات خود از جمله اجرای ماده‌ی ۱۰ را نادیده گرفته‌اند. بنابراین، برخی از دولت‌ها به این نتیجه رسیدند که تا زمانی که یک رژیم حقوقی جامع به صورت الزام‌آور به وجود نیاید، نمی‌توان کنوانسیون را با یک استاندارد اجرا کرد.

جمهوری اسلامی ایران برای این که کنوانسیون بیولوژیک به انحراف کشیده نشود و به صورت ابزاری برای اعمال سیاست‌های ضد توسعه‌ای گروه غرب در نیاید و به صورت تبعیض‌آمیز به اجرا در نیاید، به صورت فعال و به عنوان یک بازیگر اصلی در مذاکرات مربوط به تقویت کنوانسیون شرکت نمود و توانست با اعمال دیپلماسی فعال بیولوژیک از دهه‌ی ۱۹۹۰ تا کنون تا حد ممکن منافع جمهوری اسلامی و کشورهای در حال توسعه را حفظ نماید.

این دیپلماسی، نیازمند اتخاذ روش‌های گوناگون برای رسیدن به توافق یا اصرار به حفظ مواضع اصولی داشت که در متن توضیح داده شد. مهم‌ترین مرحله‌ی این دیپلماسی، زمان مذاکرات گروه موقت بود که جمهوری اسلامی توانست حداکثر امتیازات ممکن را در مذاکرات اخذ نماید که بخشی از آن در متن جمع‌بندی رئیس اجلاس تدوین گردید. بنابراین، جمهوری اسلامی به اهداف کلی خود که در مقدمه اشاره گردید، رسید. این تجربیات می‌تواند در سایر مذاکرات خلع سلاح نیز به کار گرفته شود.

منابع

فارسی

- ۱- میرزائی، سید احمد، (۱۳۷۹)، «سلسله مقالات تروریسم غیر متعارف»، روزنامه اطلاعات، ۴ تیر تا ۲ مرداد.
- ۲- میرزائی، سید احمد و تولایی، محمود، (۱۳۷۳)، «دفاع بیولوژیک»، جلد اول، بهار، دانشگاه امام حسین^(ع).
- ۳- میرزائی، سید احمد، (۱۳۷۴)، «ارزیابی تحلیلی از سیر تحولات کنوانسیون بیولوژیک»، فصلنامه راهبرد، تابستان.
- ۴- «بیانیه پایانی پانزدهمین اجلاس سران جنبش عدم تعهد در شرم الشيخ مصر»: به نقل از بیانیه کوبا، از طرف جنبش عدم تعهد در اجلاس متخصصین کنوانسیون میکروبی، ژنو، ۲۴ اوت ۲۰۰۹.
- ۵- متن سخنرانی دونالد ماهلی سفیر و معاون بخش کنترل تسلیحات وزارت امور خارجه آمریکا در کمیته فرعی امنیت ملی کنگره آمریکا به تاریخ ۱۳ سپتامبر ۲۰۰۰
- ۶- مقاله منتشر شده آمریکا طی کنفرانس پنجم بازنگری، ژنو، ۲۰۰۲/۹/۲

انگلیسی

- 7- Stephen L.Mac.Farland - (1986), "*Preparing for what never came, C.B.W in WWII*", Defense Analysis Vol 2 No 2.
- 8- Jean. P. Zanders, (Fall 1999), "*Assessing the risk of CBW Proliferation to Terrorists*", The non proliferation review.
- 9- Thomas H.Karamessines, (1975), "*Summary report on CIA Investigation of MKNAOMI*".
- 10- Mark Wheelis, Malcom Dando, (2003), "*Back to Bioweapons? Bulletin of the Atomic Scientists*", January, February.
- 11- Jez Little wood, (2005), "*The Biological Weapons Convention*", A failed Revolution, Ashgate Publication Ltd.

- 12- BWC, CONF.III, VEREX, (1993), attachment 4 (BWC, CONF .III /VEREX/ WP.150 ,*"Statement of the non aligned and other developing countries"* ,geneva,4 June.
- 13- Leitengerg, *"Biological Weapon, Arms Control"*.
- 14- U.S House of Representatives, (2001), *"A Special Investigations Briefing for members of congress"*, Nov 15.
- 15- *"W.P Submitted by the Islamic Republic of Iran"* – Voluntary Clarification visit, 20 may (1999).
- 16- *"Islamic Republic of Iran, Technical Justification for limited size of the area of Investigation"*, BWC, Ad Hoc Group, WP.434, 18 Nov. (2000).
- 17- *"Biological Weapon Convention"*: U.S position for visual Review Conference & Upcoming Constitution
- 18- *"Reply of the Islamic Republic of Iran to the US statement"*, (19 November 2001)
- 19- Press release (2001), *"transcript of press briefing by the honorable John R. Bolton under secretary of State for Arms control and International Security"*, United State Department of State at the palais des nations, Geneva November 19,2001
- 20- John Borrie, (2005), *"Thirty years of in BTWC/ In: Bioweapons Prevention project"*, June.
- 21- BWC/CONF.VI/CRP.4,8 December 2006
- 22- BTWC Sixth review Conference, Islamic Republic of Iran, Action plan on implementation of article X
- 23- BWC/CONF.VI/WP.39, proposal for a plan of action o implementation of article X, Submitted by the state parties of the Non Aliened Movement and other states.
- 24- Statement by permanent representative of Cuba on behalf of group of Non Aliened Movement and other states parties to the biological weapon Convention at the sixth review conference of the state parties to the BWC.
- 25- *"Working paper Submitted by the Islamic Republic of Iran"* on Entry into Force/WP.454/11May, (2001).
- 26- Statement at the 24 th session of the AdHoc Group by Ambassador Ali Asghar Soltanieh/ Geneva 26 July 2001). ; BWC Special conference/ BWC/SPCON 1 PP 44-45 China- Iran (Islamic Republic of) W.
- 27- BWC/ Conf.v/ CRP.3/6 Nov 2002